

GƏNCƏDƏ SON ORTA ƏSRLƏRDƏ ŞƏHƏRSALMA MƏDƏNİYYƏTİ

Elnur HƏSƏNOV¹,

AMEA-nın Gəncə Bölməsinin elmi katibi,

Elm üzrə Prezident mükafatçısı,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

lnurh273@gmail.com

Xülasə. Məqalədə qədim tarixə və şəhərsalma ənənələrinə malik olan Gəncədə son orta əsrlər dövründə həyata keçirilmiş genişmiqyaslı abadlıq-quruculuq işləri tədqiq edilmişdir. Məhəlli quruluşu ilə seçilən şəhərdə memarlıq ənənələrinə uyğun olaraq aparılmış yenidənqurma və bərpa işlərinin mahiyyəti müxtəlif elmi mənbələr, arxiv sənədləri, yerli və xarici tədqiqatçıların əsərləri əsasında araşdırılmışdır. Tədqiq edilən tarixi mərhələdə şəhər mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, milli memarlıqdan qaynaqlanan varislik ənənələri araşdırılan dövrün çağdaş tələblərinə uyğun şəkildə tətbiq edilmiş və yeni tikinti üslublarına istinadən aparılmış quruculuq tədbirləri elmi əsaslarla öyrənilmişdir. Məqalədə tədqiq edilən tarixi mərhələdə Gəncədə şəhər infrastrukturunun zəruri istiqamətlər üzrə inkişaf etdirilməsi, müxtəlif bərpa və abadlıq, eyni zamanda yenidənqurma işlərinin həyata keçirilməsinin əhalinin demoqrafik vəziyyəti ilə uyğunluğu məsələsi araşdırılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR: tarixi tədqiqat, Azərbaycan, Gəncə, memarlıq ənənələri, tikinti-quruculuq tədbirləri, şəhər mədəniyyəti.

Эльнур Гасанов

КУЛЬТУРА ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА ГЯНДЖИ В ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВЫЙ ПЕРИОД

Резюме. В статье исследуются широкомасштабные работы по благоустройству и строительству, проведенные в период позднего средневековья в Гяндже, имеющей древнюю историю и градостроительные традиции.. На основе различных научных источников, архивных документов, трудов отечественных и зарубежных исследователей изучен характер реконструкционно-реставрационных работ, проводимых в соответствии с архитектурными традициями в городе, отличающемся своими местными градостроительными особенностями. На исследуемом историческом этапе, ссылаясь на научные основы изучались характерные

¹ ORCID ID: 0000-0001-6358-593X

черты городской культуры, традиции местной архитектуры, идущие от народного зодчества, строительные мероприятия, применяемые в соответствии с современными требованиями изучаемого периода и осуществляемые с привязанностью к новым стилям строительства. На историческом этапе исследовались развитие городской инфраструктуры в необходимых направлениях, выполнение различных работ по реставрации и благоустройству, а также соответствие выполнения работ по реконструкции демографическому положению населения Гянджи.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: историческое исследование, Азербайджан, Гянджа, архитектурные традиции, строительные работы, городская культура.

Elnur Hasanov

CULTURE OF URBAN PLANNING OF GANJA IN THE LATE MEDIEVAL PERIOD

Summary. *The article studies the large-scale works on improvement and construction carried out during the late middle ages in Ganja which has an ancient history and urban planning traditions. The essence of the reconstruction and restoration works carried out in accordance with the architectural traditions in the city, distinguished by its local structure was investigated on the basis of various scientific sources, archival documents, works of local and foreign researchers. Characteristic features of urban culture in the studied historical stage, heritage traditions originating from national architecture was applied in accordance with the contemporary requirements of the period under study and construction measures carried out with reference to new construction styles were studied on scientific basis. In the historical stage the development of the city infrastructure in the necessary directions, the implementation of various restoration and beautification works, as well as the compatibility of the implementation of reconstruction works with the demographic situation of the population in Ganja were investigated.*

KEY WORDS: *historical research, Azerbaijan, Ganja, architectural traditions, construction works, urban culture.*

“Öz ağılının gözüylə baxan kimdir aləmə,
Ən qüdrətli, yenilməz bir hakimdir aləmə”

Şeyx Nizami Gəncəvi

Qədim Gəncə şəhəri tarixən özünün səciyyəvi siması, əsrlərdən bəri qoruyub saxladığı milli-mənəvi dəyərləri və özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir. Gəncənin memarlıq quruluşuna üzvi surətdə daxil olan yaşıllıqların qoynuna aldığı nəhəng şəhər hələ XVII əsrdən (yəni şəhər indiki yerinə köçdükdən sonrakı dövrdə) burada olmuş bütün səyyahları, xarici ölkələrdən gəlmiş qonaqları və ziyarətçiləri valeh etmişdir. Övliya Çələbi XVII əsrin ortalarında Gəncənin hər yerini bürümüş toxmaçarlıqlardan, çəkilliklərdən, abbat Avreli Filipp həmin əsrin sonlarında şəhərin xeyli hissəsini tutan bağlardan xəbər

verir. N.Dubrovin də XIX əsrin əvvəllərində Gəncədə çoxsaylı meyvə və üzüm bağlarının olduğunu təsdiqləyir. Gəncə qəzasında olan dörd min beş yüz desyatinlik üzüm bağlarından iki min dörd yüz desyatinin şəhərin sərhədləri çərçivəsində olması faktı da yuxarıda deyilənləri sübut edir. N.Florovski Gəncəni nəhəng bağ adlandıraraq, onun küçələrinin təsvirini verir: “Şəhərin əksər küçələri boyunca çinarlar, bədmüşk, pişpişə ağacları əkilmişdir. Onların sıx budaqları yolun hər iki tərəfində bir-birilərinə qovuşaraq tağ kimi küçələrin üstünü örtür, boğucu yay bürküsündə yaxşı kölgə yaradır. Bütün küçələrdən su arxı çəkilmişdir” [1, s.45-50].

Müxtəlif tarixi mənbələrdə on yeddi verst əhatəsi olan Gəncə şəhərinin təxminən beş kvadrat verstliyinə yüz altmış beş böyük meyvə bağı, iyirmi yeddi tut bağı ilə əhatələndiyi qeyd edilmişdir. Şəhrin hissədəki Bala Bağman məhəlləsi, Bayır şəhərdəki Böyük Bağman bölgəsi kimi toponimlər də Gəncənin zahiri görünüşü haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Doğrudur, XIX əsrin əvvəllərindən 30-cu illərə kimi davam edən Rusiya-İran müharibələri nəticəsində şəhər bağları da xeyli zərər çəkmiş, on yeddi bağ tamamilə dağıdılmışdı. Lakin XIX əsrin 30-40-cı illərindən başlayaraq Gəncədə müxtəlif meyvə ağaclarının və üzüm tənəklərinin əkilməsi ildən-ilə artırılmağa başlamışdı. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bağlar və bəzək ağacları nəinki Bayır şəhərdə və şəhrstanda, həmçinin İçqala və Narınqalada da xeyli sahəni əhatə edirdi. Şəhərdə yaşıllığın bolluğu bir də onunla şərtlənirdi ki, buradakı yaşayış evlərinin, demək olar ki, hamısı malikanə tipli idi. Malikanə tipli şəxsi mülklər hündür divarlarla hasara alınmış bağın içərisində ev-yaşayış binası formasında olurdu. Həm də şəxsi evləri dövrələyən hündür divarlar (ailə üzvlərinin naməhrəm gözündən uzaq olması üçün) küçələrdə hava hərəkətinə mane olmurdu. Belə ki, şəhərin iqlim xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq küçələri hakim küləklər istiqamətində salırdılar. Bu isə hündür divarlar arasındakı durğun havanı hərəkətə gətirir, yoluxucu xəstəliklərin yaranma imkanını aradan qaldırırdı. Bunu XVIII əsrin sonlarında bütün Qafqazı bürüyən vəba xəstəliyinin Gəncədə daha tez qurtarması da sübut edir. Nahamar sahədə yerləşən şəhərlərin əyrişətli və ensiz küçələrindən fərqli olaraq, Gəncə küçələri nisbətən geniş və düzxətli qurulmuşdur. Onlar radial istiqamətdə mərkəzdən – İçqala və Şah Abbas meydanından uzaqlaşır, ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərinə, məhəlli meydanlara doğru uzanırdı. Gəncədə bağların şəhər ərazisinin xeyli hissəsini tutması bir də onunla sübut olunur ki, əhalinin sayı şəhərin sahəsinə nisbətən xeyli geridə qalırdı. Təbii ki, bağların bolluğu şəhərin iqlim havasının saf qalmasında, yay mövsümündə qızmar günəşin, qışda soyuq küləklərin qarşısını almaqda müstəsna rol oynayırdı [2, s.3; 3, s.17-22].

Bu bağların suvarılması üçün Gəncədə mükəmməl suvarma sistemi qurulmuşdu. İstisnasız olaraq bütün küçələrə arxlar çəkilmişdi. Onların suyu ilə həm küçədəki ağaclar, həm də şəxsi həyətlərdəki bağçalar və xüsusi bağlar suvarılırdı. Suyun məhəllələr və ayrı-ayrı bölgələr arasında paylaşdırılması möhkəm dövlət nəzarətinə alınmışdı. İctimai mülkiyyət hesab olunan kanalların suyunu əhali tərəfindən seçilən cuvarlar bölüşdürür, sudan ictimai istifadə və bölgü prinsipini pozanlar ciddi cəzalandırılırdılar. XIX əsrin 60-cı illərinə kimi hər il seçilən cuvarlar bürokratik hakimiyyət orqanlarına tabe olduqdan sonra səlahiyyət müddətlərini üç ilə çatdırdılar [2, s.3; 4, s.5].

Gəncənin şəhərsalma quruluşunun vacib göstəricilərindən biri olan su təchizatından bəhs edərkən bir məsələyə də toxunmaq vacibdir. Bir neçə ciddi və sanballı tədqiqat əsərlərində belə bir qeydə rast gəlirik: “1835-1836-cı illərdə vaxtı ilə şəhərdə fəaliyyət göstərən və Gəncənin rus qoşunları

tərəfindən mühasirəsi zamanı Cavad xan tərəfindən dağıdılan kəhrizin bərpasına başlanılır”. Bu bilgi N.Florovskinin “Yelizavetpol dairəsi” məqaləsinə istinad edir. Əslində isə çıxarış verildiyi həmin səhifədə yuxarıda deyilən fakt öz əksini tapmamışdır. Lakin həmin kitabın 350-ci səhifəsində eyni hərəkət (su borusunu dağıdıb, mühasirədə olan qala müdafiəçilərini susuzluğa məhkum etmək və asan qələbə qazanmaq) Gəncə qalasını tutan Şah Abbasın adına çıxarılır. Lakin bu fakt nə İsgəndər bəy Münşinin, nə də Abbasqulu ağa Bakıxanovun məlum əsərlərində təsdiq olunur. Həm İsgəndər Münşi, həm də Abbasqulu Ağa Bakıxanov Azərbaycan tarixçiləridir. Onlar bu faktın üstündən asanlıqla keçə bilirdilər. Deməli, həmin faktı qarşı tərəfin – Qafqazın işğalını təsvir edən rus tarixçilərinin əsərlərində axtarmaq lazımdır. Bununla belə, həmin məsələyə həsr olunmuş mükəmməl qaynaqlardan hesab olunan N.Dubrovin və V.Pottonun yuxarıda dəfələrlə çıxarış verdiyimiz əsərlərində kəhrizin dağıdılması faktı xatırlanmır. Onlardan birincisi öləri olaraq qalaya gedən su kəmərinin qarşısını kəsə bilmədiklərini qeyd edir. Lakin onların əksəriyyətinin Cavad xana birtərəfli, düşmən münasibətini nəzərə almış olsa, belə bir “göydəndüşmə fürsəti” əldən verib, Gəncə xanını təqsirləndirməmələrinə inanmaq olmur [5, s.72-74].

Mənbələrdə öz əksini tapan və yerli əhali arasında əsrlər boyu şifahi surətdə söylənilən fikirlərə müraciət edərək bəzi tarixi məlumatları qeyd etmək olar: “Güləzar yolundakı Naltökən yolunun qırağında Xan bulağı var idi. Xan bulağı Tünkən (yəni yerin altı ilə) düz şəhərə kimi gəlib qalanın içərisindən çıxırmış. (Həqiqətən qalanın 1804-cü il planında qalanın içərisində, Qarabağ qapısı yaxınlığında su quyusu göstərilir). Urus sərdarı iki ay (əslində ay yarımına yaxın) Gəncə qalasına hücum etsə də, oranı tuta bilmir. Qoşunu çəkib getmək istəyəndə bir nəfər yerli adamın onu görmək istədiyini bildirirlər. Hacı Məlik adlı həmin şəhər sakini qalanı tutmaq yolunu sərdara başa salır. Deyir ki, bir qatırı üç gün susuz saxlayıb, sonra qalanın ətrafına dolandırın. Qatır qalaya gedən yeraltı suyu tapacaq. Belə də edirlər. Susuzluqdan əziyyət çəkən bədbəxt heyvan su gedən borunun üstündə dayanıb, ayağını yerə döyür. Beləcə, suyun yerini tapıb onun qabağını kəsirlər. Susuz qalan Gəncə müdafiəçilərinin müqaviməti xeyli zəifləyir və düşmənlər hücum edib qalanı ələ keçirirlər” [6, s.67-70, 78-81; 7, s.102-104].

İmperiya siyasətini həyasız bir çılpaylıqla həyata keçirən rus generalı knyaz Sisianov qısamüddətli və nəticəsiz qalan danışıqlardan sonra 1803-cü ilin noyabrında Gəncə üzərinə yürüşə başlayır. Gəncə qalasını bir aydan artıq mühasirədə saxlamalı olur. Yəqin ki, bir neçə dəfə müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnən hücumda da təşəbbüs göstərir. Bunu onun yeddi dəfə məktubla Cavad xana müraciət edib, müqavimətin faydasız olması haqqında “tövsiyələr” verməsi faktı da aydın sübut edir. Ərzaq qıtlığı və sərt qışın düşməsi imperiya qoşunlarını ağır vəziyyətə salır. Rus silahının təəssübünü çəkən general geri çəkilmək fikrini yaxına belə buraxmaq istəmir. Qalada isə vəziyyət heç də böhranlı deyildi (Qalanı tutduqdan sonra işğalçılar buradan xeyli ərzaq və sursat ehtiyatı toplamışdılar. Qarnizon nə kəmiyyət, nə də keyfiyyət cəhətdən hücum edən qüvvələrdən geri qalırdı...) Və birdən 1804-cü il yanvarın 2-də Sisianov hərbi şümanı yığıb nə etmək haqqında onların fikrini soruşur. Qərara alınır ki, şəhərə qəti hücum edilsin. Yanvarın 3-də qala süqut edir. 3700 gəncəli, o cümlədən Cavad xan, onun ortancıl oğlu Hüseyinqulu ağa, iki qardaşı oğlu və bir neçə qohumu şəhid olur. Xan məscidində sığınmış işğalçıların mərhəmətinə təslim olan 500 nəfər qılıncdan keçirilir. Avropa irqinin və rus silahının üstünlüklərindən ağız dolusu dəm vuran çar generalı “nifrət etdiyi asiyalılara qarşı” klassik barbarlıq qaydaları ilə rəftar

etmiş, qarət və soyğunçuluq hallarına yol vermişdi. Bunu Sisianovun “qala tam alınmayana qədər qarətlə məşğul olmağı qadağan etməsi”, 369 dükanın, 11 dəyirmanın, 5 hamamın qarət edilməsi, qala alınan gün şəhəri 8 mindən artıq adamın tərək etməsi faktları çox gözəl sübut edir. Bununla qəzəbi soyumayan Sisianov Gəncənin adını dəyişib, imperatorun xanımı Yelizaveta Alekseyevnanın şərəfinə onu Yelizavetpol adlandırmaq haqqında çardan razılıq alır. Şəhərin köhnə adını işlətmək üstündə gümüş pulla bir manat cərimə müəyyən edir. Hələ öz adına da bir küçə adlandırmağı unutmur.

1826-ci ilin yayında yenidən Gəncəyə qayıdan III Uğurlu xan Ziyadoğlunun üzərinə hərəkət edən knyaz Madatova Qafqaz canişini Yermolov göstəriş verir: “Düşmən qalaya çəkilsə, ləngimədən qalaya gedən suyu kəsmək lazımdır. Təkcə susuzluq onları (şəhərin müdafiəçilərini – E.H.) üç, ya dörd gündən sonra təslim olmağa məcbur edəcək”. Deməli, ehtimal etməyə tam əsasımız var ki, Sisianov məhz bu yolla qalanı tutmağa müvəffəq olmuşdu [2, s.3; 8, s.20-27].

Gəncəli Cavad xan tarixən nə qədər ziddiyyətli şəxsiyyət olsa belə, hər şeydən əvvəl öz mühitinin oğlu idi. Gəncə isə indinin özündə belə “İmam Hüseyn” (Məhəmməd Peyğəmbərin nəvəsi Hüseyn ibn Əli ibn Əbu Talibin adı ilə) şəhəri adlanır. Bu ad isə şəhərə heç də təsadüfən verilməyib. Tarixdən məlum olduğu kimi, İmam Hüseyn hicri-qəməri təqvimini ilə 61-ci il məhərrəm ayının 10-da (680-ci il oktyabr) indiki Kərbəla (qəm, kədər, fəlakət mənasında) adlanan Kufə səhrasında xəlifə I Yezidin (680-683-cü illər) silahlı qüvvələri tərəfindən susuzluğa məhkum edilib öldürülür. XVIII əsr Gəncəsində bu rəvayətin necə bir təsir gücünə malik olduğunu fikirləşdikdə belə bir mühitin yetirdiyi şəxs “yezidlik etməsi” inandırıcı deyil. Bu fikri yalnız xalqın psixologiyasından, adət-ənənələrindən xəbərsiz adamlar müdafiə edə bilirlər. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, mühasirədə olan və öz camaatının köməyinə həmişəkindən daha artıq bel bağlayan hökmdar heç vaxt çiyin-çiyinə qala divarları üstündə birgə vuruşduğu təbəələrini susuz qoymağı ağına belə gətirməzdi.

Məlumdur ki, “Gəncəli Cavad xan hünərli və elini sevən bir adam olmaqla bərabər, həm də kifayət qədər qətiyyətli, xəyanətkarlara qarşı sərt bir əmir idi”. Elə bu səbəbdən də o, özünə xeyli düşmən qazanmışdı. Xanın qan düşmənlərindən Hacı Məlik də rusların hücumu zamanı qisas almaq məqsədilə düşməne çirkin bir yol göstərmiş, rus sərkərdəsi isə tərəddüd etmədən onun məsləhətinə əməl etmişdi. Qafqaz canişini Yermolovun Madatova yuxarıda iqtibas gətirdiyimiz sözləri hadisənin məhz belə olmasına şübhə yeri qoymur. Gəncənin “İmam Hüseyn şəhəri” adlanmasının əsas səbəbi də “Kərbəla faciəsinin (müsiabətinin)” XIX əsrin əvvəllərində burada təkrar olması ilə bağlıdır [9-11].

Göygülü əmələ gətirən Ağsu çayından Gəncə şəhərinə hələ erkən orta əsrlərdən su kəməri çəkilmişdi. Bu da Gəncənin havasına bilavasitə təsir göstərirdi. Çoxlu arxların və kəhrizlərin mövcudluğu isə təkcə bağların suvarılmasında istifadə olunmurdu, həm də isti yay mövsümündə şəhər havasının sərin qalmasına təsir göstərirdi [12, s.17-19].

XVII-XVIII yüzilliklər Gəncəsinin xarici görünüşünə nəzər saldıqda onun feodal Şərqi Azərbaycanın əksər şəhərləri üçün səciyyəvi olan üçpilləli strukturu diqqəti cəlb edir. Gəncə şəhəri İçqala, Şəhristan və Bayırşəhərdən ibarət olmaqla, Gəncə çayı ilə iki qeyri-bərabər hissəyə bölünmüşdü. Belə üçpilləli quruluş orta əsrlər şəhərinin silki bölümünü əks etdirməklə əhalinin sosial tərkibini də göstərir. Daha doğrusu, İçqala və onun daxilindəki Narınqalada xan və onun ailə üzvləri, yaxın qohumları, dövlət adamları – pişxidmət, eşiqağası, əsasbaşı, xəzinədar, sandıqdar, kələntər və digər yüksək vəzifəli əyanlar

yaşayırdılar. Şəhristanda əsas etibarilə sənətkarlar və ticarət əhalisi, Bayırşəhərdə isə əkinçilik, maldarlıq və ipəkçiliklə məşğul olan şəhər sakinləri yaşayırdılar.

XVIII əsrin ortalarında Gəncənin hər iki sahildəki hissələrinin birlikdə hüdudu 25-30 milə bərabər idi. Doğrudur, bu rəqəm indi bizə bir qədər şübhəli görünür. Amma nəzərə alsaq ki, 1647-ci ildə Gəncədə olan Övliya Çələbi onu altı min evi (təxminən qırx min əhalisi) olan böyük şəhər adlandırır, 1652-ci ildə buradan keçən A.Suxanov şəhərin həddən artıq böyük olduğunu göstərir, XVIII yüzilliyin başlanğıcında Holland səyahətçisi Kornelius de Bruin Gəncənin Şamaxıdan dörd dəfə böyük olduğunu iddia edir, onda həmin rəqəmin o qədər də şişirdilmədiyi aydın olur. Məxəzlər Gəncə hüdudlarının 1820-ci ildə iyirmi bir kilometr, 1830-cu ildə on yeddi verstdən az olmadığı haqqında məlumat verirlər. Göründüyü kimi, bir əsrə bərabər vaxt vahidi ərzində şəhərin sahəsi nəzərəcarpacaq dərəcədə kiçilmişdi. Bu da hər şeydən əvvəl XVIII yüzilliyin birinci rübündən XIX əsrin 30-cu illərinə kimi müxtəlif döyüslərə şahidlik edən, daim hücumlara və basqınlara məruz qalan Gəncənin getdikcə əvvəlki əhəmiyyətini itirməsi və şəhərin xeyli hissəsinin boşalması ilə əlaqədar idi. Bu mülahizəni rus general-mayoru Xovenin 1823-cü il fevralın 6-da general-leytenant Velyaminova raportundakı “nə vaxtsa mövcud olmuş tikililərin xarabalıqları şəhərin böyük hissəsini təşkil edir”, - sözləri də sübut edir. Həmin raportda və Qafqaz canişini general Yermolovun 29 aprel 1824-cü il tarixli məktubunda Gəncəni hüdudlayan çevrənin 20 verstə bərabər olduğu (1500 ev, 7000 əhali) qeyd edilir. General Yermolov iyirmi verstlik dairədə bu qədər az – yeddi min əhali yaşamasının səbəbini şəhərin çox hissəsinin 1300-ə yaxın bağ sahəsinin altında olması ilə izah edir. Lakin şəhərin sahəsinin kiçilməsinin, eləcə də əhalisinin kəskin şəkildə azalmasının başlıca səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dağıdıcı müharibələr və onların nəticələri idi. Göstərilən dövrdə Gəncə Dağıstan feodalları Əhməd xanın, Əmir Həməzinin, Surxay xanın, Hacı Davudun, Krım və Osmanlı qoşunlarının, Kartli, Kaxetiya (Gürcüstan) hakimləri VI Vaxtanqın, II İraklinin, Azərbaycan xanları Fətəli xan Əfşarın, İbrahimxəlil xanın, Ərəşli Əli sultanın, Şəmşəddilli Əli sultanın hücumlarına məruz qalmışdı. Ədalət naminə onu da demək lazımdır ki, 1725-ci ildə Gəncəni ələ keçirən Sarı Mustafa paşanın qoşunları şəhəri dağıtmamış, əksinə, onlar xeyli tikinti-abadlıq işləri aparmışdılar. Lakin 1734-1735-ci illərdə Gəncəyə hücum edən Nadir xan Əfşarın apardığı müharibələr şəhərə baha başa gəlmişdi. Əhalinin buradan ən güclü axını və şəhərin xeyli hissəsinin boşalması isə 1804-cü ildə Gəncənin rus qoşunları tərəfindən işğal olunmasından sonra baş vermiş, bu proses 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsi bağlanana qədər davam etmişdi. Beləliklə, qısa fasilələrlə yüz ildən artıq davam edən bu qanlı müharibələr şəhər təsərrüfatına dağıdıcı təsir göstərmiş, əhalini öz doğma yurd-yuvalarını tərk edib Şirvana, Qarabağa, İrana, Türkiyəyə köçməyə vadar etmişdi [13, s.12-14; 14, s.15-18].

Gəncə xanlığının süqutundan keçən bir qərinə ərzində şəhərin xarici görünüşündə, təsərrüfatında və ictimai həyatda ciddi inkişaf müşahidə edilməmişdir. Əksinə, bu dövrdə xeyli ictimai və yaşayış binaları dağılmış, əhalinin sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmışdı. Digər Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi, Gəncədə də komendant üsul-idarəsi yaradılmış, bütün siyasi hakimiyyət hərbi komendantın əlində cəmləşmişdi. Əhali komendant üsul-idarəsindən çox narazı idi. Bu, xüsusilə “otkup” deyilən vergi sistemi ilə bağlı idi. Həmin sistemə görə ticarət, sənətkarlıq, bağçılıq və digər peşə sahələrində çalışan sakinlər istehsal olunmuş məhsulun miqdarına görə qəti müəyyən olunmuş vergi ödəməli olurdular. Şəhər

nümayəndələrinin şikayət məktubunda xanlıqlar dövründə olmayan yeni-yeni vergilər sadalanıb, onlara qarşı etiraz bildirilmişdi. 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsindən, həmin əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısındakı Şimali Azərbaycanın əksər qəzalarını bürüyən antirus hərəkətindən sonra komendant üsul-idarəsi öz ömrünü başa vurdu. Bu münasibətlə 1840-cı ilin aprelində çar hökuməti Zaqafqaziyada inzibati islahat haqqında qanun verdi. Bu qanuna görə Gəncə dairəsinin yerində Gəncə qəzası yaradıldı və o, Tiflis-İmeretiya quberniyasına daxil edildi. Bu islahatla Rusiyanın daxili quberniyalarındakı idarə sisteminin Qafqaza da tətbiqi çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini daha da möhkəmləndirirdi. Lakin bu islahat da özünü doğrultmadığından 1846-cı ilin axırlarında yeni inzibati bölgüsü həyata keçirildi. Gəncə qəzası yenə Tiflis quberniyasının tərkibində qaldı [15-17].

1856-cı ildə Tiflis hərbi qubernatorunun göstərişi ilə Gəncənin planı işlənib hazırlanmağa başlandı. Bunu şəhərin böyüyərək 1774 desyatınə çatmış sahəsi, əsasən plansız surətdə aparılan tikintilərin nisbətən genişlənməsi tələb edirdi. Lakin həmin plan 1857-ci ilin iyununda Zaqafqaziya ölkə tikinti komissiyasına təqdim olunsa da, şəhərin simasında elə bir dəyişiklik həyata keçirilmədi. Təkcə şəhərin dövlət xəzinəsinə mənsub olan hissələrində küçələr bir qədər genişləndirildi [18-21].

Təhkimçilik hüququnun süqutundan sonra Rusiyanın kapitalist inkişaf yoluna düşməsi XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərinin ictimai-iqtisadi inkişafına təkan verdi. Şəhərlərdə təsərrüfat həyatının canlanması, həm də vahid pul və ölçü-çəki sistemlərinin tətbiq olunması ilə şərtlənirdi. Bu akt qədim ticarət və sənətkarlıq ənənələrinə malik olan Gəncənin tərəqqi etməsi üçün xüsusi əhəmiyyətli rol oynadı. XIX əsrin birinci yarısında iqtisadi göstəricilərinə və Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında tutduğu mövqeyə görə Şamaxıdan, Nuxadan, Şuşadan geri qalan Gəncə artıq həmin əsrin 80-ci illərində sürətlə inkişaf edərək Şimali Azərbaycan şəhərləri içərisində ikinci (Bakıdan sonra) yerə çıxdı [24; 26; 28].

Rusiyaya birləşdirilərkən Tiflis, İrəvan və Xəzər quberniyalarına daxil edilmiş Qarabağ və Gəncə vilayətlərinin hesabına 1868-ci ildə mərkəzi Gəncə şəhəri olmaqla Yelizavetpol quberniyasının təşkil olunması, Bakı-Tiflis dəmir yolunun çəkilməsi və bu yolun Gəncə yaxınlığından keçməsi burjua münasibətlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Rusiyada kapitalizmin eninə inkişafı Gəncənin də iqtisadi simasını müəyyənləşdirirdi. Şəhər mərkəzi Rusiyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş rayonları üçün xammal bazarı rolunu oynayır. Göstərilən dövrdə Gəncə Qafqazda taxıl və pambıq istehsalının mərkəzi kimi formalaşmağa başlayır. Bundan başqa, Gəncədə ipəkçilik sənayesi üçün barama, şərəbçilik müəssisələri üçün üzüm yetişdirilirdi. Şəhərin əsas sənaye müəssisələri gəc zavodu, tütün fabriki, beş pambıqtəmizləyən zavod, şərəb və limonad zavodları, biyan kökü istehsal edən zavod və s. idi. Məxəzlər şəhərdəki sənaye müəssisələri və onlarda işləyən fəhlələr haqqında ziddiyyətli bilgilər verirlər. Bu, ilk növbədə onların kəmiyyət göstəricisinə aiddir. Belə ki, mənbələrdə XIX-XX əsrlərin hüdudlarında Gəncədə yüzdən artıq sənaye müəssisəsi və müvafiq olaraq həmin müəssisələrdə iki minə qədər fəhlə işlədiyi haqqında məlumatlar vardır [27-29].

Həmin dolaşq bilgilər Gəncədəki burjua münasibətlərinin xarakterindən irəli gəlir. Çünki burada sənaye kapitalizmi deyil, kənd təsərrüfatı və ticarət kapitalizmi daha çox inkişaf etmişdi. Sənaye kapitalizmi isə hələ rüşeym halında olmaqla, əsasən kустar xarakter daşıyırdı. Gəncənin iqtisadi simasında onun aqrar həyatla bağlılığı qabarıq şəkildə nəzərə çarpırdı. Əhalinin böyük bir hissəsi sənət və ticarətlə yanaşı, bağçılıq, üzümçülük, şərəbçilik, maldarlıq və əkinçiliklə məşğul idi.

Beləliklə, qədim elm və mədəniyyət mərkəzi olan Gəncədə son orta əsrlər mərhələsində şəhərləşmə mədəniyyətinin yüksəlişində sosial-iqtisadi amillərin təsiri nəticəsində bir sıra səciyyəvi cəhətlər özünü büruzə vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Muradov V.H. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Bakı: "Maarif", 1983, 155 s.
2. Ахмедов Ф.М. Вернуть подлинные имена // Газета «Новости Гянджи», № 9 (8619), 22 января 1991 г., с. 3.
3. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: "Elm", 2007, 246 s.
4. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 4, iş 12, v. 3-5.
5. Hasanov E.L. Innovative significance of research of traditional architectural features of Ganja. TSU-TI – The International Scientific Journal of Humanities, 2022, No 1(1), p. 71-74. DOI: <https://doi.org/10.55804/TSU-ti-1/Hasanov>
6. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку: Изд. АН АССР, 1964, 504 с.
7. Hasanov E.L. About research of history of relocations of Ganja city. Scientific journal of the Fergana State University - "FarDU Ilmiy Xabarlar", Fergana State University. Fergana (Uzbekistan), 2022, vol. 28, № 5, p. 101-105. DOI: https://doi.org/10.56292/SIFSU/vol28_iss5/a17
8. Quliyeva N.M., Həsənov E.L. Gəncə şəhərinin tarixi yerdəyişmələri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin "Xəbərlər məcmuəsi". İctimai və humanitar elmlər seriyası, № 1(3), Gəncə, 2022, s. 18-31.
9. Altman M.M. Gəncə şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: 1991, 85 s.
10. Hasanov E.L. Esquisse historique de l'ancienne ville de Gandja et de l'Orient. International scientific journal Theoretical & Applied Science, Aix-en-Provence (France), August 2014, Number 8 (16), p. 40-44.
11. Zeitschrift für Ethnographie-Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Berlin: 1901, s. 82-84.
12. Taylor P.M., Hasanov E.L. About significance of basic art craftsmanship traditions of Ganja in research of ethno-historical past of the Turkic world. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2015. Issue 4, volume 24, p. 15-21. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2015.04.24.3>
13. Nishiaki Y., Hasanov E.L. Innovative arguments on research of some local craftsmanship branches and prehistoric monuments of Ganja. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2015. Issue 2, volume 22, p. 11-15. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2015.02.22.3>
14. Quliyeva N.M., Həsənov E.L. Gəncədə birgəyaşayış mədəniyyətinin tədqiqində Səbzikar abidəsinin əhəmiyyəti. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin "Xəbərlər məcmuəsi". İctimai və humanitar elmlər seriyası, cild 1, № 1, Gəncə, 2022, s. 11-21.
15. Hasanov E.L. Innovative basis of historical and ethnographic research of art pottery of ancient

- Ganja. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 2016. Volume 7, number 1 (S1), p. 17-20. DOI: 10.5901/mjss.2016.v7n1s1p17
16. Mustafayev A.N. Azərbaycanca sənətkarlıq. Bakı: "Altay", 2001, 232 s.
  17. Həsənov E.L. Die Gändschänischen teppiche von XIX – XX Jahrhundert als geschichtliche - ethnographische quelle. *European Science and Technology (Die Europäische Wissenschaft und die Technologien): 2nd International scientific conference. Bildungszentrum Rdk e. V. Wiesbaden (Germany), May 9th-10th, 2012, s. 26-27.*
  18. Hasanov E.L. Local Ganja carpets as the samples of contemporary museum studies. Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei. *Istorie - Arheologie - Muzeologie. Ediția 31, 28-29 octombrie 2021. Chisinau. Chișinău: Bons Offices SRL (Moldova), 2021, p. 139-140. ISBN 978-9975-87-140-2.*
  19. Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 268 s.
  20. Nishiaki Y., Hasanov E.L. About ethno-archaeological and anthropological research of some prehistoric monuments of Ganja. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 2014. Issue 1, volume 9, p. 45-48. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2014.01.9.8>
  21. Nemət M.S. Azərbaycanca pirlər. Bakı: Azər nəşr, 1992, 104 s.
  22. Yusifli X.H., Pişnamazzadə S.P., Həsənov E.L. Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə: "Elm", 2021, 182 s.
  23. Gulieva N.M., Hasanov E.L. About innovative features of research of typical ethnodemographic characteristics of Ganjabasar region. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 2015. Issue 7, volume 27, p. 7-11. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.07.27.2>
  24. Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri). Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. Bakı: 1987, s. 37.
  25. Poulmarc'h M., Laneri N., Hasanov, E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 2019. Issue 09, volume 77, part 4. p. 341-345. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>
  26. Həsənow E.L. Geschichtliche und ethnographische Merkmale der charakteristische Ornamente von traditionellen Gändschänischen angewandten Künsten. *European Science and Technology (Die Europäische Wissenschaft und die Technologien): 21st International scientific conference. Munich (Germany), October 24-25, 2018, p. 11-18.*
  27. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1989, 321 s.
  28. Jasper W., Hasanov E.L. Typical ornamental characteristics of ceramic wares of Ganja for the ancient period. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 2014. Issue 1, volume 9, p. 53-55. doi: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2014.01.9.10>
  29. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum "Sociosféra-CZ" (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.